

Демократичний аудит як метод тестування електоральних процесів

Євген Шаповал,

аспірант кафедри політології

Харківського національного університету

ім. В. Каразіна

У статті висвітлюється проблема поточного оцінювання стану та якості демократії в пострадянських країнах. Розглядається у зв'язку з цим можливість застосування такого інструментарію, як демократичний аудит.

Демократичний характер держави у більшості пострадянських країн конституційно легалізований. Відтак, за логікою політичної послідовності, ця обставина висуває на порядок денний питання про перевірки тих, хоча б проміжних, результатів, що продукуються цією інституціональною фіксацією. Адже цілком очевидно є проблема заміру та оцінок, якою мірою та в якому вигляді демократична практика закоренилася в політичну тканину нової держави.

Зважаючи на актуальність проблеми, не можна обійти увагою того, що вже досить довго деякі міжнародні дослідницькі агенції (Freedom House, Програма розвитку ООН–UNDP та інші) намагаються її вирішити. Однак, як правило, презентовані ними індекси в різних царинах вимірювання пострадянської демократії (показники демократизації, верховенства права, свободи ЗМІ, політичної конкуренції) місцеві фахівці сприймають в кращому випадку як поверхові й формальні, як такі, що не враховують особливостей нашої політичної атмосфери, її нюансів. Звичайно, така позиція могла б трактуватися як звичайна образа в стилі „нас не так зрозуміли”, якби не ті іноземні консультативні настанови, в яких відразу за ствердженням безумовної переваги політичної орієнтації на демократію нових держав висловлюється застереження щодо необхідності враховувати різноконтекстуальність реального політичного життя, що породжує різні континууми вимог і можливостей [1].

Зрозуміло, заперечення таких універсалізованих показників значно загострює проблему вибору орієнтирів, критеріїв і методів для оцінки динаміки просування пострадянських країн шляхом демократизації. Але

– не вкрай критично. Зокрема, й тому, що серед надбань світової політичної науки є ще й такий інноваційний і досить ефективний інструментарій вимірювання демократії як демократичний аудит. Його національний варіант, з опертям на методіку Всесвітнього демократичного аудиту та шведський досвід його застосування, вже використали російські дослідники. І запит на його використання в нашій країні постійно транслюється з веб-сторінок української аналітики.

Певним чином відповідаючи на цей запит, вважаємо за доцільне взяти за мету нашого дослідження розгляд можливостей і перспектив тестування динаміки демократизації пострадянських країн за допомогою залучення методу демократичного аудиту в сегменті вимірювання електоральних процесів. Наше завдання зводиться до: 1) аналізу основних підходів до визначення електорального виміру як критерію і тестового індикатора процесу трансформації країн у напрямі демократії; 2) окреслення контурів вироблення схеми демократичного аудиту в умовах пострадянських електоральних процесів.

Для прояснення проблеми використаємо кілька груп публікацій, які пропонують теоретичні підходи й містять емпіричні дані щодо аналізу її стрижневих аспектів і складників. Передусім, це праці таких авторитетних теоретиків з проблем демократії та розробників методіки демократичного аудиту, як Р. Даль, Ф. Закарія, Л. Даймонд, Д. Бітем, Й. Елкліт. Грунтовні дослідження проблем пострадянської демократизації та електоральних процесів К. Труєвцева, І. Яковенка, М. Мягкова, П. Ордешука, Д. Шакіна, а також звіти місії спостереження склали ще дві групи аналітичних та емпіричних джерел.

Теоретичною підставою використання методу демократичного аудиту в системах, вже визнаних поліархічними або зразково демократичними, є теза про принципову незавершеність цієї форми правління та необхідність її постійного вдосконалення [1]. Зрозуміло, що її актуальність для пострадянських країн може розглядатися лише в ракурсі перспективи, до того ж досить віддаленої. Поки що ці країни здають, так би мовити, перші тести на свою демократичність. При цьому, й розвинуті поліархічні держави, що перебувають у постійному пошуку шляхів підвищення „градусу демократичності” власних політичних систем, зазнають не менших труднощів майже з тієї ж причини. Творчий елемент, який створює для них труднощі вже на першому рівні, полягає в тому, що, маючи таке ж за суттю завдання („щоб такого зробити, аби стати демократичнішими?”), пострадянські країни, які лише розпочали перехід до демократії, наражаються на вимогу майже синхронного закріплення інституцій правового лібералізму та електоральної інклюзивності виборного представництва, яка щодо сучасних ліберальних демократій в силу історичних обставин ніколи не набирала таких гострих форм, як нині. Наочні результати, що їх так звані транзитивні країни при цьому

демонструють у своєму прагненні „відповідати” вимогам, обумовленим сучасним станом західної демократії, поки що не викликають оптимізму. Ф. Закарія дефініює їх з граничною визначеністю: „неліберальні демократії” та „ліберальні автократії”. Він вважає тенденцію до появи саме таких форм демократії цілком закономірною і пояснює, що лібералізм і загальне виборче право як невід’ємні складові сучасної демократії діють лише протягом останнього сторіччя. А раніше, тобто аж до XX століття, історія західної демократії є, на його думку, демонстрацією очевидної першості лібералізму на тлі жорстко обмеженого виборчого права [2, с. 58].

Отже, проблему взаємовідносин між ліберальними та електоральними інституціями на шляху західних країн до сучасної демократії Ф. Закарія формулює як питання першорядності перших по відношенню до других. Як пояснювальну схему алгоритм першорядності одного базового сегменту – лібералізму щодо іншого – електорального він накладає і на транзитивний матеріал. Відповідно, причина очевидних невдач державно-новачків у справі демократизації вбачається в тому, що демократія в них „квітне, а конституційний лібералізм – ні” [2, с. 55].

В транзитології ця схема досить поширена, однак проблема доволі дискусійна, а тому й досі остаточно не розв’язана. Для пострадянських країн це створює ситуацію концептуальної невизначеності з обранням напряму демократизації та вибору надійних критеріїв її контрольного вимірювання. І, певна річ, в епоху загального виборчого права і неприйняття авторитаризму майже вироком звучить висновок-прогноз Ф. Закарії, що „конституційний лібералізм привів до демократії, але демократія, вочевидь, не приводить до конституційного лібералізму” [2, с. 59].

На перший погляд, не дає очевидної відповіді на це питання і концепція поліархії Р. Даля, що концентрується на розгляді демократії саме в її „реальному” сенсі. Як відомо, в межах останньої визначення будь-якого політичного порядку та уряду як поліархічних суворо обумовлюється наявністю семи інституцій, які, у свою чергу, мають утворювати не лише номінальні, але й фактичні права. Ці інституції чітко визначені: це виборні посадовці, вільні й чесні регулярні вибори, інклюзивне виборче право, право претендувати на виборну посаду, свобода слова, альтернативна інформація, незалежні громадські об’єднання й асоціації [3, р. 221]. Ці сім вимог конструюють два різні виміри поліархії: лібералізацію (публічну змагальність) та інклюзивність (участь). Це невід’ємні індикатори рівня (якості) демократії; вони визначають розуміння демократизації як розвитку країни в обох вимірах [4, с. 9 - 12].

За такою ж логікою демократію як систему правління, що характеризується політичною конкуренцією, політичною участю, політичними та громадянськими свободами, визначає й Л. Даймонд. Причому, сутність зазначених складників більшість дослідників, услід за

Р. Далем, розглядає як змінні, що не обов'язково виступають у повному обсязі і варіативністю своєї повноти визначають міру поліархічності систем правління, її меншу чи більшу демократичність.

Прикметно, що й сам Р. Далем, і його послідовники аж ніяк не обмежують процес демократизації лише докорінними змінами політичного режиму за індикаторами змагальності та інклюзивності. Навпаки, зосередження уваги і на розвитку базових суспільних інститутів, що мають потенціал просування до сучасної демократії, і на задоволенні базових економічних та соціальних людських потреб, і на прищепленні знань та навичок демократичної практики теж визнається необхідною складовою процесу успішної демократизації [5, с. 130].

Попри це Л. Даймонд і Ф. Закарія відносять концепцію поліархії до категорії так званих „мінімалістських” схем, пов'язаних з електоральним варіантом демократії, чітко відмежованим від ліберального її варіанта. „Мінімалізм” далівської концепції Л. Даймонд вбачає у недостатній увазі до базових громадянських свобод та ігноруванні їх як реальних критеріїв вимірювання демократії. Хоча, разом з тим, він віддає належне її більшій широті та „виробленості” у порівнянні з іншими мінімалістськими схемами, в тому числі й з точки зору забезпечення нею такого рівня прав і свобод, „що дозволяє людям виробляти й висловлювати свої політичні преференції значущим чином” [6, с. 11].

Ще більш неправомірним видається ставлення до поліархії Ф. Закарії. Він взагалі не диференціює весь спектр неліберальних демократій за якісними критеріями, а лише за кількісними (від країн з поміркованими порушеннями, на зразок Аргентини, до таких майже тираній, як Білорусія і Казахстан). Визнаючи, що в більшості цих країн вільні й чесні (за західними мірками) вибори є рідкістю, Ф. Закарія, тим не менше, поєднує їх в одну групу і ідентифікує як електоральні демократії на тій тільки підставі, що вони характеризуються ніби справжньою участю народу в політиці і реальною підтримкою електоратом обраних посадовців.

Зрозуміло, що за логікою поліархії така концептуальна позиція, як мінімум, непослідовна. Адже за базовими ознаками поліархічного правління нечесні вибори суперечать автоматичній ідентифікації таких країн як демократій, хоча б і неліберальних.

І зовсім розходяться позиції теоретиків поліархії та Ф. Закарії у питанні використання індикатора виборів як тестового для оцінки рівня і якості демократичного правління. На нього вони дають протилежні відповіді. Для перших електоральні перегони є обов'язковим іспитом на демократію, без його позитивного проходження уряд не має права називатися демократичним. Ф. Закарія ж пропонує вважати не проведення чесних і вільних виборів не концептуальною ознакою тиранії, а лише однією з її вад. Він пропонує не таврувати як диктатуру уряд, який обмежує політичний вибір громадян, якщо він одночасно збільшує для них

економічні та громадянські права. Цю позицію, що неприховано нівелює вибори як вимірник просування країн до сучасної моделі правління, Ф. Закарія підкріплює порівнянням двох груп країн, одна з яких ніби сприятливіша „для життя, свободи і щастя громадян” при одночасному обмеженні їх політичних прав, ніж інша з повноцінними електоральними свободами. Цей приклад вражає, бо змішує такі країни, як Таїланд, Сінгапур і Малайзія з такими, як, наприклад, Словаччина [2, с. 56, 69].

На нашу думку, якість такої емпіричної верифікації категорично підриває вагомість та обґрунтованість сформульованої Ф. Закарією позиції в цілому. Фактично дискредитує її й досвід пострадянського розвитку. Його тенденції виразно демонструють, що орієнтація правлячих режимів на незмінюваність влади не сприяє зміцненню „сили закону” і супроводжується не лише „закручуванням гайок” в механізмі державної влади, але й широким (аж до загрозливого) ущемленням особистих прав і свобод громадян. Стосовно доступної для огляду пострадянської перспективи, це змушує зробити висновок, що нівелювання значення електоральних процедур, відмова від „чистоти їх виконання згідно з світовими стандартами” на користь навіть перехідного авторитаризму згортає не лише нинішні надбання демократії, а й справжній лібералізм.

Тому, поділяючи побоювання Ф. Закарії, що неліберальна демократія потенційно небезпечна, адже „кидає тінь на демократичне правління”, не можемо погодитися з її визначенням як досить демократичної, так само, як і з висловленою ним пропозицією вирішувати цю проблему через замороження на певний період її електоральної складової. На нашу думку, так звані „електоральні демократії” не можна вважати досить демократичними, оскільки вони демонструють лише наявність виборів як таких, але не забезпечують якість їх проведення. Характерна для пострадянських демократій практика примітивізації базових інституцій поліархії в контексті сучасних критеріїв обертається „зависанням” процесу демократизації, згубним самозаспокоєнням суб'єктів його проведення та аудиторів його перебігу. Відповідно, єдиний шлях нейтралізації такої небезпеки вбачається у викритті таких неполіархічних політичних режимів як недемократичних, що має стати імпульсом для їх руху за повноцінно демократичними, тобто поліархічними орієнтирами.

Значення демократичного аудиту для реалізації такого завдання неможливо переоцінити. Тому точність і досконалість цього функціонального інструмента має бути поза сумнівом, а отже вимагає його граничної точності стосовно специфіки нашої реальності. Зрозуміло, цього неможливо досягнути за короткий час, враховуючи ту кількість ланок демократичного процесу, які мають бути піддані аудиту. За умов логічного в таких випадках вибору пріоритетів, ланка електорального процесу, як це впливає з вищепредставленого аналізу концептуального тла пострадянської демократизації, є актуальною. Найадекватнішою для

первинного вимірювання вона видається і з теоретичної, і з методологічної точки зору.

Як відправна теоретична підстава для визначення електоральних процесів в якості першочергової ланки демократичного аудиту на пострадянському ґрунті досить органічно вписується в його цільовий контекст теза, що вибори – це не єдиний та не достатній механізм демократичного правління, але саме він забезпечує первинний контроль народу над владою, зокрема – через іманентно вбудовану в нього загрозу для діючого уряду втратити владу. Іншими словами, ми виходимо з припущення, що для пострадянських країн, які бажають долучитися до демократії, вибори постають як перший (звичайно, з цілої низки) тест, без бездоганного опрацювання якого говорити про визрівання інших демократичних інституцій немає жодного сенсу.

У свою чергу, загальний для пострадянських процесів контекст концептуальної інтерпретації у питанні значення виборів для подальшого розвитку демократії задається такою повнокровно існуючою на сьогодні специфікою, що демократія сприймається пострадянською масовою свідомістю передусім як виборча демократія. Отже, враховуючи це, можемо сказати, що в частині електорального тестування пострадянських країн демократичний аудит є цілком прийнятним, зважаючи й на побоювання, що виникають у науковців щодо співставлення різноконтекстуальних випадків.

Наведений нами перелік обґрунтувань набуде завершеного вигляду, якщо додамо до нього ті вихідні методологічні й методичні переваги, яких надає вимірюванню пострадянських електоральних процесів демократичний аудит як такий. Ці переваги безпосередньо впливають з ідейної настанови на оцінювання окремих випадків демократії в системі координат загальноприйнятих демократичних стандартів. Зрозуміло, її цільове досягнення у плані практичного виконання безпосередньо залежить від наявності функціонально еквівалентних критеріїв. Останні ж (і це констатують розробники демократичного аудиту) найчіткіше визначені саме в царині „вільних і чесних виборів” [5, с. 55].

Отже, в цій частині можемо теоретично досить впевнено вибудувувати демократичний аудит кожної країни обраного континууму на ґрунті поєднання всіх можливих стандартів порівняння. Тобто, виходячи з минулого конкретної країни, з рівня, досягнутого співвимірними та однотипними країнами, і, нарешті, виходячи з певного загальноприйнятого або ідеального (звичайно, у межах реального світу) стандарту.

Зрозуміло, пошук і наведення контурів власного аудиту для вимірювання таких специфічних варіантів, якими безумовно є пострадянські демократії, включає дві щільно інтегровані та взаємопов'язані площини: вивчення вже апробованих методик демократичного аудиту та аналіз місцевої специфіки електорального

польового матеріалу.

В демократичному аудиті Великої Британії на тестування виборчого процесу спрямований перший блок з п'яти питань (всього є 4 блоки і 30 питань). Їх зміст полягає в оцінці за такими індикаторами:

- інклюзивність та конкурентність (наскільки виборчий процес відповідає принципам відкритої конкуренції, загального виборчого права і таємного голосування);
- незалежність (наскільки механізми та процедури реєстрації виборців незалежні від урядового і партійного контролю, а виборчий процес – від залякування і шахрайства);
- широта реального вибору та інформації (наскільки виборцям надані реальний діапазон вибору та неупередженої інформації, а партіям і кандидатам – рівний доступ до ЗМІ та інших засобів агітації);
- електоральна рівність (наскільки рівноважні голоси громадян та їх можливості претендувати на публічну посаду);
- відповідність уряду фактові здійсненого виборцями вибору (наскільки репрезентативна частка електорату, що проголосував, і наскільки склад парламенту і програма уряду відображають вибір, фактично зроблений електоратом) [5, с. 57 - 58].

Російський варіант демократичного національного аудиту інтегрує 8 досить детальних та однозначних для інтерпретації показників, які, на думку його розробників і виконавців, повноцінно характеризують стан демократичності російського електорального простору. Перелік показників:

- змінюваність влади – термін перебування діючого губернатора при владі (в електоральному змісті – кількість його переобрань на посаду; з переформатуванням російської системи і виведенням цієї посади з обігу загальних виборів цей показник фактично втратив сенс);
- партійна монополія на владу – частка місць „Єдиної Росії” у законодавчих регіональних органах;
- політична конкуренція на виборах – відрив переможця від найближчого конкурента та загальна кількість конкурентів;
- адміністративний ресурс – явка (при наближенні до 100% сигналізує про „заганяння” на виборчі дільниці і/або про „малювання” результату);
- свобода волевиявлення – висота загороджувального бар'єра на виборах за партійними списками та частка голосів у графі „проти всіх”;
- справедливість – „амплітуда викривлення” загальнодемократичного правила „одна людина – один голос” (вираховується як різниця між часткою отриманих партією голосів і часткою місць, яку вона одержала в парламенті) [7].

Звичайно, фактичне „перелопачування” російського виборчого законодавства (зміна механізму обрання голів суб'єктів федерації, скасування графі „проти всіх” тощо) категорично нівелювало

інструменталістську функцію деяких з цих показників, що стало показником демократичної (правильніше – антидемократичної) трансформації російського електорального простору. З поправкою на це загальна схема його демократичного аудиту набуватиме істотної корекції, яка, по-перше, закріпить практику постійного доопрацювання методики вимірювання рівня пострадянської демократії стосовно електоральної реальності, що постійно змінюється, а по-друге – верифікує, стосовно пострадянського простору, діапазон інструменталістських можливостей самого методу демократичного аудиту.

Зрозуміло, враховуючи тенденції розвитку України, в інструменталістському діапазоні тестування на демократичність нас цікавить, передусім, проблема точності (яка за умов перехідності фактично тотожна деталізованості) тих показників, за якими вона визначається. Як здається, у вирішенні цієї проблеми можемо піти за Й. Елклітом. Він пропонує оцінювати рівень демократичності виборів через прискіпливий аналіз усіх компонентів виборчої системи, вводити у фокус критичного вивчення усі процедури та норми з адміністрування виборів, поведінку усіх виборчих інституцій та уряду з позиції забезпечення останніми можливостей для чесної та прозорої виборчої кампанії [5, с. 132].

Частково розробку цього напрямку демократичного аудиту сам Й. Елкліт реалізував, операціоналізувавши сім інституцій поліархії Р. Даля у 14 конкретних показниках/змінних (Й. Елкліт називає їх функціональними елементами), що дозволяють опрацьовувати емпіричні дані, зібрані з електоральних полів. Звичайно, нас цікавлять ті з них, що поєднують власну операціонабельність з проблемністю й актуальністю тих ланок електорального процесу, стан яких вони відображають.

Як демонструють результати всіх останніх електоральних кампаній та звіти міжнародних спостерігачів, „вузькі місця виборчого процесу” в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, – це адміністративний примус та спотворення волевиявлення, нерівність впливу окремого виборця на загальний результат виборів стосовно формули „один виборець – один голос”, нерівний доступ партій до ЗМІ та інших засобів агітації, неубезпечення останніх від урядових утисків.

Відповідно, показники, що характеризують наведені проблемні області, досить численні. Як контурні розглянемо деякі з них:

- „відхилення від пропорційності” або „амплітуда спотворення” – характеризує нерівність сили голосу виборців та непропорційність кількості отриманих партією місць до кількості здобутих голосів. У Росії середнє значення порушення рівності голосу складає 1,7 [8]. Російський парламент IV скликання має рекордну надпредставленість однієї партії: „Єдина Росія” одержала за результатами виборів 37,6 % голосів, а місць у нижній палаті – 67,6 % [9]. В українському парламенті V скликання найбільше відхилення має Партія регіонів – 9,19 (41,33 % мандатів на 32,14

% голосів);

- завищена явка – наслідок використання адміністративного ресурсу. Останні президентські перегони в Росії та Україні продемонстрували надзвичайну аномальність за цим індикатором. Зокрема, під час російських виборів 2004 року кількість дільниць, що „втішили” явкою понад 90 %, зросла у порівнянні з 2000 роком майже втричі. Під час другого туру українських виборів 2004 року 9 дільничних виборчих комісій з Донецького регіону зареєстрували явку понад 100 % (до 120 %) [10, с. 119, 136]. Навіть за підсумками третього туру цих виборів більше 2 % оприлюднених протоколів ДВК показали явку понад 99 % [11, с. 88];

- високий процент голосування за відкритими талонами – окреслює найвразливішу для поєднання методів адміністративного тиску та виборчого шахрайства зону. Звичайний рівень голосування за допомогою скриньок для голосування за місцем перебування в Росії та Україні складає 3 - 4 %. В Росії верхівка його аномальності зафіксована на рівні 20 % (місцеві вибори, Самарська область) [12, с. 74], а в Україні під час останніх президентських виборів на деяких ДВК Донецької області – понад 30 % [11, с. 77];

- незбалансованість висвітлення виборчої кампанії кандидатів у ЗМІ. Згідно з моніторингом міжнародних спостерігачів, державний канал УТ-1 перед першим туром президентських виборів присвятив В. Януковичу 64 % новин у прайм-тайм, 99 % з них позитивного чи нейтрального характеру, тоді як В. Ющенку – 21 % аналогічного ефірного часу, з нього 54 % новин негативної тональності. Перед другим туром виборів розподіл ефірного часу у прайм-тайм на УТ-1 між кандидатами склав 84 %: 16 % на користь тодішнього Прем'єр-міністра [11, с. 70]. Згідно з моніторингом парламентських перегонів 2006 року, найбільшу частку інформаційного висвітлення УТ-1 віддав „Нашій Україні” – 9 % (переважно нейтрального і позитивного забарвлення), Партії регіонів – 5 % (збалансованого) і БЮТ – теж 5 % (але переважно нейтрального та негативного забарвлення) [13, с. 53].

Нарешті, вважаємо за доцільне включити до цього переліку такий на перший погляд нелогічний показник, як загальний процент фальшування результатів волевиявлення. Звичайно, він не настільки самоочевидний, як інші, але, як довели М. Мягков, П. Ордешук і Д. Шакін, його „відбитки” досить легко виявляються, емпірично фіксуються й вираховуються. Зокрема, за розрахунками цих авторів, рівень фальшування результатів на користь В. Путіна, переможця останніх російських президентських виборів, склав близько 21 %, а на користь переможця другого (скасованого Верховним Судом України) туру українських президентських перегонів В. Януковича – від 5 до 10 % [10, с. 117 - 153].

Отже, узагальнюючи результати (звичайно, проміжні) нашого дослідницького пошуку, сподіваємось, що нам вдалося досить

обґрунтовано довести концептуальне значення електорального виміру пострадянських країн як критерію і тестового індикатора якості та динаміки їх демократизації. Відповідно, використання методу демократичного аудиту в сегменті вимірювання електоральних процесів відкриває перед пострадянськими країнами не лише перспективу „визначити своє місце на світовій шкалі демократичного розвитку”, але й вже апробовану інструментальну можливість для прогресуючого просування в її межах.

Література:

1. **Труевцев К. М.** Демократический аудит в России: значение, возможности, перспективы. Доклад на Конференции АСПЕ (май 2002 г.) // http://www.aspe.spb.ru/Papers/25_8.pdf.
2. **Закария Ф.** Возникновение нелиберальных демократий // Логос. – 2004. – № 2. – С. 55 - 70.
3. **Dahl R.** Democracy and Its Critics. – New Haven, CT and London: Yale University Press. – 1989. – 397 p.
4. **Даль Р. А.** Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.
5. Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема; Пер. з англ. Г. Хомечко. – Львів: Літопис, 2005. – 318 с.
6. **Даймонд Л.** Прошла ли „третья волна” демократизации? // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10 - 25.
7. **Яковенко И.** Демократический аудит России // <http://www.freepress.ru/publish/publish042.shtml>.
8. Региональные политические поля России: сравнительный анализ // <http://www.politeia.ru/seminar.php?2006-01-26>.
9. **Яковенко И.** Итоги Демократического аудита России: Мы скатываемся из категории „частично свободных” в категорию „несвободных” стран // <http://www.freepress.ru/publish/publish029.shtml>.
10. **Мягков М., Ордешук П., Шакин Д.** Фальсификации или домыслы: опыт выборов в России и в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 116 - 155.
11. Заключний звіт місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами. Вибори Президента України 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р. // Вибори та демократія. – 2005. – № 2. – С. 46 - 94.
12. **Николаев А. Н.** Административный ресурс в региональных избирательных кампаниях // Полис. – 2000. – № 4. – С. 171- 174.
13. Міжнародна місія зі спостереження за виборами до Верховної Ради України 26 березня 2006 р.: попередня заява // Вісн. центр. виборчої комісії. – 2006. – № 2. – С. 41 - 54.